

Article No. 272

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2022.9.02>

Artykuł badawczy / Research article

Dziedzina nauk humanistycznych / Humanities

Dyscyplina naukowa: literaturoznawstwo / Discipline of science: literary studies

Copyright © 2022 SRG and M. Dąbrowska¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2022). Beate Barbara Juliane von Krüdener o podróżach i w podróżach po Europie. *Studia Rossica Gedanensia*, 9: 40–52. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2022.9.02>

BEATE BARBARA JULIANE VON KRÜDENER O PODRÓŻACH I W PODRÓŻACH PO EUROPIE

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics

Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska / Krakowskie Przedmieście St.

26/28, PL-00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 21.07.2022; zaakceptowano / accepted 5.08.2022)

Abstract

Beate Barbara Juliane von Krüdener about journeys and on journeys across Europe

The paper presents the problem of travelling on the basis of the novel *Valérie* and the volume *The Memories of Childhood and Youth* by Beate Barbara Juliane von Krüdener (1764–1824). Krüdener was a French-language writer, born in Riga, belonging to the

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Languages [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny].

honourable family of Baltic Germans, who, at the end of her life, was an advisor to Alexander I. The paper consists of five parts: "Who was she?" (the writer's biography) "On the Baltic Sea" (a picture of Denmark in *Valérie* and Livonia in the memories), "In Saint Petersburg" (a picture of Russian tsars), "Towards the West" (a picture of Denmark and Italy in *Valérie* and Germany, France, England in the memories) and "The Conclusion" (the concept of a "Russian European"). Krüdener's journeys were of intellectual type (meeting with political and cultural elites of Europe, participation in cultural life). Northern Europe (cold and melancholic) is contrasted with southern Europe (warm and cheerful).

Keywords: Barbara Juliane von Krüdener, journey, Riga, Russia, Europe, culture, identity, *Valérie*, *The Memories of Childhood and Youth*.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie problemu podróży na podstawie powieści *Waleria* i tomu *Wspomnienia o dzieciństwie i młodości* Beate Barbary Juliane von Krüdener (1764–1824). Krüdener to francuskojęzyczna pisarka, urodzona w Rydze, pochodząca z zasłużonego rodu Niemców bałtyckich, pod koniec życia doradczyni Aleksandra I. Artykuł składa się z pięciu części: „Kim była?” (biografia pisarki), „Nad Bałtykiem” (obraz Danii w *Walerii* i Liwonii we wspomnieniach), „W Petersburgu” (obraz carów rosyjskich), „W kierunku zachodnim” (obraz Danii i Włoch w *Walerii* oraz Niemiec, Francji, Anglii we wspomnieniach) i „Zakończenie” (koncepcja „Europejki rosyjskiej”). Podróże Krüdener miały charakter intelektualny (spotkania z elitami politycznymi i kulturalnymi Europy, udział w życiu kulturalnym). Europa Północna (zimna, melancholijna) zostaje skontrastowana z południową (ciepła, radosna).

Słowa kluczowe: Barbara Juliana von Krüdener, podróż, Ryga, Rosja, Europa, kultura, tożsamość, *Waleria*, *Wspomnienia o dzieciństwie i młodości*.

Kim była?

Według słów Larry'go Wolffa, Johann Gottfried Herder dostrzegł w Rydze „zawiasy łączący z jednej strony Niemcy, Francję i Anglię, a z drugiej strony Polskę, Rosję i Kurlandię, czyli Europę Zachodnią i Wschodnią”, a kiedy jego statek „żeglował po Bałtyku na zachód, filozof zostawił Europę Wschodnią za sobą w sensie geograficznym, ale uznał, że w sensie cywilizacyjnym region ten nie może «pozostać w tyle»” (Wolff 2020: 491). W mieście nad Dźwiną niemiecki filozof i pisarz, jeden z klasyków weimarskich, mieszkał i pracował w latach 1764–1769. Wcześniej odbywał studia w Königsbergu, dokąd przybył z rodzinnego wschodniopruskiego miasta Mohrunen (Morąg). Po opuszczeniu Rygi udał się w podróż do Nantes, tworząc po drodze *Dziennik mojej podróży w 1769 roku*. W przyszłości odbędzie jeszcze wiele podróży po Europie. Podobnie – jako łącznik między Europą Wschodnią i Zachodnią – postrzegali miasto nad Dźwiną nie tylko, jak Herder, przybysze z zewnątrz, ale również osoby w nim

urodzone, zwłaszcza gdy dzięki częstym podróżom miały możliwość porównywania poszczególnych krajów oraz regionów i określenia własnego miejsca w Europie. Jedną z nich była Beate Barbara Juliane von Krüdener (z domu von Vietinghoff), urodzona w Rydze w 1764 roku i zmarła w 1824 roku w Karasubazarze na Krymie. Celem niniejszego artykułu jest odtworzenie jej szlaków podróżniczych na podstawie tekstów dokumentalnych i literackich, prowadzące do odpowiedzi na pytanie o tożsamość kulturową pisarki oraz ocenę poznanych miejsc na mapie Europy. Słowo „podróże” nie oddaje przy tym – w przypadku Krüdener – istoty rzeczy, gdyż niesłusznie sugeruje przejściowość, krótkoterminowość pobytów w poszczególnych miejscach, podczas gdy trwały one wiele lat, czasem były niewiele krótsze niż pobyt Herdera w Rydze. Alternatywą wobec porównania Rygi do „zawiasu” łączącego Zachód i Wschód Europy jest użycie określenia „nie Zachód, nie Wschód”, którym posłużył się Bernhard Struck w odniesieniu do Polski i Francji widzianej przez niemieckich podróżnych XVIII i XIX stulecia (zob. Struck 2012).

Krüdener to francuskojęzyczna pisarka mająca wśród przodków Niemców i Duńczyków, poddana cara rosyjskiego, doradczyni Aleksandra I w epoce Świętego Przymierza, mistyczka, baronowa utrzymująca kontakty z królową Luizą Pruską (właśc. Luiza Augusta Wilhelmina Amalia Mecklemburg-Strelitz), żoną Fryderyka Wilhelma III, oraz pisarką panią de Staël (właśc. Anne-Louise Germaine Necker, baronowa de Staël-Holstein). Jej pradziadkiem ze strony matki był Burckhard Christoph Münnich, zawodowy wojskowy służący w różnych armiach europejskich, w tym – ze zmiennym szczęściem – rosyjskiej, ojciec to Otto Hermann von Vietinghoff-Scheel, początkowo także wojskowy, potem przedsiębiorca i inicjator życia kulturalnego w Rydze, mężem – poślubionym w 1782 roku – został Burckhard Alexis Constantin baron de Krüdener (1746–1802), dwadzieścia lat starszy od niej dyplomata, w 1784 roku mianowany przez Katarzynę II ambasadorem w Wenecji, potem pełniący obowiązki w Kopenhadze. Miejskami pobytu pisarki – po rozstaniu z mężem w 1792 roku – stały się Francja, Szwajcaria i Niemcy i znowu Ryga. Życie Krüdener jawi się jako długie pasmo przyjazdów i wyjazdów, pobytów w różnych miejscach i powrotów do Rygi. Najpierw inicjatorami podróży byli rodzice, potem współtowarzyszyła ona mężowi, ażeby w końcu zdecydować o nich sama. W znacznym stopniu podróżowanie stało się dla niej sposobem na życie, charakterystycznym dla elit arystokratycznych Europy tych czasów.

Główne dzieło literackie Krüdener stanowi powieść *Waleria, czyli listy Gustawa de Linar do Ernesta de G...* (*Valérie ou Lettres de Gustave de Linar à Ernest de G...*), powstała w latach 1802–1803 i po raz pierwszy wydana anonimowo w 1803 roku (z datą 1804), a następnie wielokrotnie, już z nazwiskiem autorki i w różnych językach, w tym w tłumaczeniu polskim Wandy Maleckiej w roku 1822 (Krüdener 1822). Drugi polski przekład – Marii Ciostek – ukazał się w 2017 roku (Krüdener 2017). We wstępnym komentarzu do *Walerii* współczesna polska tłumaczka usytuowała ją w kontekście literatury niemieckiej (*Cierpienia młodego Wertera* Johanna Wolfganga Goethego), francuskiej (*Paweł i Wirginia* Jacquesa-Henri Bernardina de Saint-Pierre'a, *Delfina* pani de Staël i *René* François-René de Chateaubrianda) oraz polskiej (*Halina i Firlej, czyli niebezpieczne zapaly* Józefa Lipińskiego i *Dziady* Adama Mickiewicza) (zob. Ciostek 2017: 39–91). *Waleria* widniała na liście książek, o których przysłał Mickiewicz prosił Józefa Jeżowskiego w liście z Kowna z 30 września (12 października) 1820 roku:

„Werter, Kłopszok, *Faust* Goethego, *Walerie*, tom Heyna z pierwszą księgą *Eneidy*, z parą ód wykładanych z Horacjusza” (Mickiewicz 1998: 144). Utwór wykazuje związek z sentymentalizmem i romantyzmem. Jest powieścią o tematyce miłosnej, której zasadniczy zrab stanowi wymiana listów z różnych miejsc w Europie przez tytułowych Gustawa i Ernesta, wspominających w nich – poczynając do listu pierwszego, zarysowującego konteksty zdarzeniowe i psychologiczne – zamężną Walerię. Wraz ze schyłkiem panowania w literaturze konwencji sentymentalnej i romantycznej *Waleria*, początkowo ciesząca się dużą poczytnością, zaczęła odchodzić w zapomnienie i dziś sytuowana jest przez badaczy w tle takich arcydzieł epoki jak *Cierpienia młodego Wertera* Goethego. Do najważniejszych tekstów autobiograficznych Krüdener należą *Wspomnienia o dzieciństwie i młodości* (najszerzej znane w przekładzie rosyjskim Jeleny Greczanej pod tytułem *Воспоминания о детстве и юности*), napisane w latach 1818–1824, ale odnoszące się, zgodnie z tytułem, do początkowych kilkunastu lat jej życia w rodzinnej Rydze, wyjazdów do Petersburga oraz już wtedy bardzo licznych pobytów w miastach Europy Zachodniej.

Powieść *Waleria i Wspomnienia o dzieciństwie i młodości* stanowią podstawę materiałową niniejszego artykułu. Uwzględnienie dwojakiego rodzaju w materiale egzemplifikacyjnym – literatury pięknej oraz literatury dokumentu osobistego – zostało zaznaczone już w jego tytule: określenie „o podróżach” odnosi się do kreacji artystycznych w powieści, człon „w podróżach” dotyczy zapisów wspomnieniowych autorki. Jednak nawet kiedy mowa jest o kreacjach powieściowych, można szukać ich źródeł w biografii – zdarzeniowej i psychicznej – samej Krüdener. W życiorysie autorki zakorzenione są przy tym nie tylko powieściowe epizody podróżnicze, ale także – na co zwraca uwagę Ciostek – imię postaci: „Krüdener używała swojego drugiego [właśc. trzeciego – M.D.] imienia Juliana, a na pierwsze miała Barbara, (...) w języku rosyjskim Barbara brzmi Warwara; w tym przypadku imię Waleria byłoby nieco zmienioną wersją pierwszego imienia autorki”, której „powieść jest oparta na wątkach autobiograficznych” (Ciostek 2017: 64). Można dodać, że autorka odziedziczyła imiona po prababci ze strony matki Barbarze i Juliannie Augustie von Mengden, damie dworu, przyjaciółce regentki Anny Leopoldowny, o czym zresztą pisze we *Wspomnieniach o dzieciństwie i młodości* (zob. Krüdener 2000: 281)². Strukturę niniejszego artykułu określi jednak kryterium nie tyle genologiczne, ile geograficzne: w jego skład wejdą części poświęcone obrazom rodzinnych stron Krüdener i obrzeży Morza Bałtyckiego, stolicy Rosji (w niej mogą być uwzględnione tylko wspomnienia) oraz Europy Zachodniej.

Działalność Krüdener stawała się już od XIX wieku przedmiotem zainteresowań zachodnich uczonych, głównie z perspektywy biograficznej (Eynard 1849; Knapton 1939; Ley 1962) i komparatystycznej (Ley 1967)³. Jej najważniejszą współczesną rosyj-

² Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład z języka rosyjskiego własny – M.D.

³ Opracowania wymienionych badaczy posłużyły za główne źródło wiedzy o pisarce, chociaż mają różną wartość merytoryczną. Ich oceny dokonała Iwona Puchalska na marginesie studium o Krüdener i Mickiewiczu, wskazując na „zaangażowane stanowisko (...) autorów, skłaniające ich do bardzo stronniczej (zazwyczaj apologetycznej) prezentacji postaci pani de Krüdener i interpretacji faktów z jej życia”, w szczególności zaś Charles’a Eynarda, którego biografię pisarki „nazywa „hagiograficzną,

ską badaczką jest Jelena Greczanaja, tłumaczka i komentatorka *Walerii, Wspomnień o dzieciństwie i młodości* oraz kilku innych tekstów literackich i dokumentalnych w wydaniu z 2000 roku (Krüdener 2000: passim) oraz autorka monografii pod wymownym tytułem *Kiedy Rosja mówiła po francusku: literatura rosyjska w języku francuskim (XVIII – pierwsza połowa XIX wieku)* z 2010 roku, w której Krüdener zaistniała obok Wasilija Triediakowskiego, Katarzyny II, Wasilija Puszkina, Natalii Gołowkiny, Zinaidy Wołkońskiej i in. (Grečanaâ 2010). Należy podkreślić, że wieki XVIII i XIX były czasem, gdy w Rosji nie tylko mówiło się po francusku, ale także gdy pewna część elit – także politycznych – miała niemieckie korzenie narodowe i kulturowe. Podobnie jak za granicą zainteresowanie rosyjskich badaczy Krüdener rozpoczęło się również już w XIX stuleciu i wiązało się przede wszystkim z przygotowaniem słowników rosyjskich kobiet pióra. Notka o Krüdener pojawiła się w *Słowniku bibliograficznym pisarek rosyjskich (Библиографический словарь русских писательниц)* Nikołaja Golicyna (Golicyn 1889: 296). W szkicu Siergieja Ponomariowa *Nasze pisarki (Наши писательницы)*, pomyślanym jako recenzja i omówienie słownika Golicyna, notka o niej została zamieszczona wśród biogramów czternastu obywaterek Rosji, które pisały w języku innym niż rosyjski (Ponomarev 1891: 76)⁴. Na XIX wiek przypadły także pierwsze próby zapoznawania odbiorców rosyjskich z samymi tekstami Krüdener. Przykładem jest tłumaczenie listu XXXV z *Walerii*, opublikowane w czasopiśmie Władimira Izmałowa „Patriot” ([Krüdener] 1804: 348–356) bez nazwisk autorki i tłumacza, którym przypuszczalnie był sam jego redaktor, oraz z błędnym oznaczeniem nadawcy i odbiorcy (por. Krüdener 2010: 420). Informacje o Krüdener znajdujemy w dawnych i współczesnych wydawnictwach encyklopedycznych, przy czym nie tylko w artykułach jej poświęconych, ale również – w kontekście jej działalności religijnej – w haśle „Aleksander I” (zob. Britannica, online). Jako mistyczka Krüdener znalazła miejsce w zarysach dziejów chrześcijaństwa (zob. Johnson 1993: 468).

Powyższe wstępne rozważania rozpoczęła uwaga Wolffa o postrzeganiu Rygi jako łącznika między Europą Wschodnią i Europą Zachodnią, może zakończyć je zaś cytat z *Walerii*, także wyrosły z poszukiwania w Europie miejsc scalających różne obszary kulturowe:

(...) krok po kroku handel zawładnął tym przejściem, które w prosty sposób łączyło Orient z Europą, i Wenecja stała się łańcuchem, który złączył zwyczajnie innej części świata z Włochami; od tej chwili te różnorodne kolory, pomieszane wyznania, ubrania, języki, nadały niezwykle oblicze temu miastu i stopiły koloryt lokalny z wyjątkowym połączeniem dwudziestu różnych ludów (Krüdener 2017: 142).

(...) pisaną z wyraźną intencją stworzenia dzieła budującego w duchu chrześcijańskim” (Puchalska 2007: 169).

⁴ Przegląd literatury o autorce *Walerii* wypada zakończyć zwróceniem uwagi na rozbieżności zapisów danych personalnych jej oraz osób z nią związanych, np. Juliana / Juliane, von / de Krüdener, Aleksander Stakiew / Stackhieff / Stackhieff (przyjaciel pisarki). Przez Greczaną pomijane jest pierwsze imię pisarki – Beate (zob. Grečanaâ 2000: 317), podobnie zresztą jak przez Ciostek (zob. Ciostek 2017: 64). Należy wiązać je nie tyle z niestarannością bibliograficzną, ile z funkcjonowaniem opisywanych osób oraz ich badaczy w różnych kręgach językowo-kulturowych, zwłaszcza z odmiennymi zasadami transliteracji.

Określenia „różnorodność” i „połączenie” – z repertuaru terminologicznego badań z zakresu dialogu kultur – jawią się jako słowa kluczowe biografii i spuścizny Krüdener, francuskojęzycznej pisarki z miasta zamieszkałego w znacznym stopniu przez Niemców, ale należącego do państwa rosyjskiego, ochrzczonej w obrządku lutezańskim, bywalczyni salonów arystokratycznych w całej Europie oraz członkini otoczenia cara Rosji.

Nad Bałtykiem

Pierwszy kraj, który został wymieniony w *Walerii*, to Dania. Wzmianka o niej odnosi się nie tyle do bohaterów powieści, ile do sprawczyni jej powstania, która – jak czytamy – „kilka lat temu znalazła się w jednej z najpiękniejszych prowincji Danii – natura, raz dzika, a raz malownicza, często wzniosła, rozpościerała się we wspaniałym krajobrazie, który lubiła podziwiać, tam wysokie lasy, tu spokojne jeziora”; dalej czytamy, że „w oddaleniu Morze Północne i Morze Bałtyckie toczyły swoje szerokie fale” (Krüdener 2017: 101). Okolice te wprowadzały w stan melancholii i skłaniały do refleksji o skandynawskiej starożytności, po której ostały się „groby (...) położone według pradawnych zwyczajów (...) w rozrzuconych na równinie dolinach i kopcach”, oraz o „porażającym pięknie” Szekspirowskiego *Hamleta* (Krüdener 2017: 101). Wstęp, z którego pochodzą przytoczone cytaty, powstał z myślą o uwiarygodnieniu powstania powieści: autorka utrzymuje, że usłyszała historię pewnego „wysoko urodzonego młodego Szweda”, weszła w posiadanie jego zapisków i otrzymała zgodę na ich wydanie, co uczyniła po zmianie „imion, miejsc i czasu” oraz „uzupełnieniu luk” przez siebie w warstwie zdarzeniowej (Krüdener 2017: 101, 102). Pisarka zastosowała więc zabieg rozpowszechniony w literaturze swoich czasów. Prawdopodobnie mają wydać się czytelnikom nie tylko wydarzenia, ale przede wszystkim rys psychologiczny postaci. Powieść tworzą listy tytułowych bohaterów, wysłane z różnych miejsc w Europie, uzupełnione dziennikiem.

Szwecja jest reprezentowana w *Walerii* przez Sztokholm, cieśninę bałtycką oddzielającą Szwecję od Danii Sund oraz Skanię, przedstawioną jako mglista, obłana „zimnymi brzegami morskimi” i smagana „zmrożonymi podmuchami”, zabudowana zamkami i kojarząca się z duchem rycerskim (Krüdener 2017: 179). Należy zaznaczyć, że opis Szwecji nie pochodzi od bohatera, który w niej przebywa, ale który ją wspomina we włoskich Alpach – jak zauważa – „nad Brentą” (Krüdener 2017: 179). W powieści znajduje zastosowanie bowiem jeszcze jeden zabieg ze stałego repertuaru literackiego epoki, mianowicie przedstawianie przyrody w korelacji ze stanem psychicznym człowieka. Tytułowy Gustaw zali się Ernestowi, jak na niego „źle (...) działa to odurzające włoskie powietrze” i tylko klimat północny może zgasić „ogień”, który go „pożera” (Krüdener 2017: 179). Północny chłód jest przeciwstawiony południowemu gorącu, przy czym chodzi jednocześnie – dosłownie – o klimat oraz – przenośnie – temperament ludzi.

Podobne przeciwstawienie zawierają *Wspomnienia o dzieciństwie i młodości*. Zachodnia Europa jawi się w nich jako wielki gwarny świat, Liwonia to ciche, odludne miejsce. Kontrast między nimi stał się dla Krüdener szczególnie wyrazisty, gdy wróciła

do Rygi zimą: w obliczu „pozbawionej życia przyrody” i „całkowitego braku rozrywek” poczuła „straszliwą pustkę”, mróz wprowadził ją w stan odrętwienia (Krüdener 2000: 279). Pisarka zaznacza, że miała wtedy trzynaście lat, ale ważniejsza niż jej wiek wydaje się pora roku, potęgująca wrażenie smutku i bezruchu. W innym miejscu wspomnień Krüdener wyraża się o tym jeszcze dobitniej: „zimy w mojej ojczyźnie były zbyt surowe dla mojego delikatnego organizmu; pokryte śniegiem wnioski i pustynie lodowe Liwonii tworzyły kontrast względem tego, do czego przywykłam” (Krüdener 2000: 313–314). Gdy nie podróżowała po Europie, oddawała się – zwłaszcza w podrzyjskiej posiadłości rodziny – marzeniom o wyjazdach do ciepłych Włoch i Grecji. W rodzinnych okolicach znajdowała jednak coś, co wyróżniało nie tylko je, ale całą północną Europę, mianowicie długie jasne noce wczesnym latem, gdy „słońce zachodzi za horyzont tylko po to, by zdrzemnąć się kilka chwil w łoży z róż” (Krüdener 2000: 289). Życie w Liwonii stało się dla niej szkołą wrażliwości na przyrodę. Północne pochodzenie okazało się też magnesem przyciągającym do niej ludzi z Zachodu (zob. Krüdener 2000: 300).

Najważniejszy z punktu widzenia obrazu rodzinnego kraju i stosunku do niego fragment *Wspomnień o dzieciństwie i młodości* zaczyna się od typowej dla narracji autodokumentalnej deklaracji: „urodziłam się w Rydze” (Krüdener 2000: 281). Zaraz po niej wybrzmiewają słowa o znanych krewniaczkach, po których autorka odziedziczyła imiona. Wychowana w atmosferze pamięci dla przodków i ich „rycerskiego ducha” Krüdener osadza samą siebie w kręgu tradycji templariuszy (Zakon Ubogich Rycerzy Chrystusa i Świątyni Salomona), którzy kojarzyli jej się z „tymi krainami, w których się urodziła” (Krüdener 2000: 281). Krüdener identyfikuje się z kulturą zachodnią i w jej kręgu jednoznacznie sytuuje swoje rodzinne strony. Wychowanie domowe w kulcie „rycerskiego ducha” musiało być skuteczne, w czasie podróży pisarka będzie szukać go bowiem w innych zakątkach Europy (zob. Krüdener 2000: 302).

Skoro mowa jest o rządcach rodzinnych stron autorki *Walerii*, należy dodać, że należał do nich jej ojciec, którego we wspomnieniach przedstawiała jako zajmującego „jedno z pierwszych miejsc w kierowaniu prowincją”, a także filantropa, rozdającego potrzebującym w czasie nieurodzaju zboże, oraz mecenasa kultury, założyciela ryzykownego teatru (Krüdener 2000: 287, 291). Rodzicom pisarka i jej rodzeństwo zawdzięczają religijność i wewnętrzne zdyscyplinowanie, otrzymane wychowanie określa jako surowe i znajduje na to liczne dowody zarówno w ryskim okresie życia, jak i w czasie wyjazdów zagranicznych, poczynając od kształtowania odporności na ból fizyczny, przez proste meble i wyposażenie pokoju, a skończywszy na myciu się w zimnej wodzie i spożywaniu niewyszukanych naturalnych potraw (Krüdener 2000: 285, 286, 297 i in.). Matka dbała o to, by córka nie była rozpieszczona, a córka miała tego świadomość. Krąg osób z ryzykownego otoczenia dopełniała francuska guwernantka, szwedzka mamka i służące, osoby z różnych kręgów językowych i kulturowych.

W Petersburgu

We wspomnieniach Krüdener nie przestrzega porządku chronologicznego, nie posługuje się oznaczeniami czasu, co najwyżej informuje, że coś zdarzyło się, gdy miała

tyle i tyle lat. Z wyjazdów do Petersburga najszerzej opisała ten, który odbyła z matką jako siedmiolatka. Gdy matkę pochłonęło życie towarzyskie, ona spędzała całe dni w wielkim domu dziadka, ojca matki, tylko ze służącą, bo guwernantka i nauczycielka zostały w Rydze. Pobyt w Petersburgu kojarzy się jej z samotnością i strachem przez zamieszkałymi na ulicy. Z rodzinnych przekazów wiedziała o „przewrotach, które wstrząsnęły Rosją” i które odbiły się na członkach rodziny (Krüdener 2000: 281). Przodkowie pisarki doświadczali w Rosji zmiennych kolei losu, zawsze zależnych od władzy carskiej. We wspomnieniach wymienieni są Piotr I, Piotr III i Katarzyna I, urodzona w Inflantach jako Marta Helena Skowrońska, druga żona Piotra I, cesarzowa Rosji. *Wspomnienia o dzieciństwie i młodości* poświadczają obecność przybyszów z zachodniego brzegu Morza Bałtyckiego w kręgu władz państwa rosyjskiego. Skojarzenie z władzami carskimi jest najważniejszym, jeżeli nie jedynym, które w ich autorce wywołuje Petersburg.

Na podstawie wspomnień Krüdener można odnieść wrażenie, że o ile Ryga jest miastem zorientowanym na Zachód, o tyle Petersburg przynależy do Wschodu. Wschodnie zakorzenie miasta nad Newą wynika właśnie z tego, że mają tu siedzibę władze imperium sięgającego daleko na Wschód, którego znaczne terytorium stanowi Syberia. Wzmianki o Syberii są obecne w jej wspomnieniach, przy czym w kontekście bynajmniej nie geograficznym, ale politycznym, jako symboliczne miejsce pobytu osób niepożądanych przez władze Rosji (por. Krüdener 2000: 281).

W kierunku zachodnim

Jeśli mapę miejsc pobytu bohaterów *Walerii* odtwarzać na podstawie samych nagłówków ich listów, to znajdują się na niej przede wszystkim miasta austriackie i włoskie. Wśród ostatnich najczęściej widnieje Wenecja. W istocie jest ich więcej, gdyż – jak już wiemy – korespondencja zawiera wypowiedzi o minionych albo przyszłych pobytach, by jako przykład wymienić listy z Wenecji ze wzmianką o Florencji (zob. Krüdener 2017: 129) albo – o czym była już mowa – z przywołaniem Szwecji.

Pobyt w Austrii jest przedstawiony w powieści jako obfitujący w kontakty towarzyskie, zarówno na prowincji, jak i w Wiedniu. W austriackim miasteczku „kilka młodych dziewcząt przyszło zobaczyć, jak pani domu tańczy walca”, goście bawili się „widząc ich radość i prowincjonalną zalotność” (Krüdener 2017: 114). W Wiedniu Gustaw czuł „zmęczenie pomieszane z ochotą do zabawy”, był „na balach, kolacjach, przedstawieniach, spacerach”, ale doświadczał „samotności przyjęć” i uważał ją za „jałową”, w przeciwieństwie do „samotności natury”, pozwalającej „wydobyć z duszy coś zadowalającego” (Krüdener 2017: 119). *Waleria* jest powieścią o zderzeniu konwencji obyczajowej z ludzką indywidualnością.

Najszerzej opisanym krajem w powieści są Włochy. Wenecja jawi się jako „miasto, które wznosi się z łona morza”, „siedziba ospałości i próżniactwa”, w której „śpi się w gondolach, (...) śpi się w łóżkach, (...) przesypia się część dnia, a w nocy chodzi się albo do opery, albo do tak zwanych tutaj *casins*”, miasto „zgiełku bulwarów”, gwaru na placu św. Marka, który „nocą jest salonem dobrego towarzystwa, a za dnia miejscem zbierania się ludu”, przede wszystkim jednak dzieł sztuki autorstwa Tycjana, Paola Ve-

roneseo, Jacopa Tintoretta, Andrei Palladia (Krüdener 2017: 141, 142–143). W powieści spotykamy się z „etykietowaniem” miast włoskich, odwoływaniem się w ich opisie do skojarzeń personalnych (tworzący w nich słynni architekci czy malarze) albo instytucjonalnych (teatr operowy La Fenice w Wenecji, galeria Uffizi we Florencji). W tym samym kluczu można rozpatrywać „ogrody, w których medytował Cyceron, ścieżki, którymi przechadzał się Pliniusz” (Krüdener 2017: 169). Podróżowanie to zawsze podążanie śladami kogoś. „Ach, przynajmniej wy pozostaniecie cały czas we Włoszech, a podróżny będzie szukał waszych śladów i je odnajdzie” – takimi słowami kończy Ernest fragment o Cyceronie i Pliniuszu (Krüdener 2017: 169). Włochy kojarzą się ze spuścizną starożytną i renesansową, także literacką. Powieściowi bohaterowie postrzegają Włochy jako kraj kontrastów, dochodząc do takiego wniosku zarówno przy oglądzie jego jako całości (doliny i wysokie góry), jak i spojrzeniu na poszczególne elementy (jasne niebo i „antyczna czerń monumentów”; zob. Krüdener 2017: 142). Włochy to kraj „magicznej dali” – Alp Tyrolskich, tkających „dywan, który słońce złoci” i Adriatyku, którego fale „choć (...) są ścieśnione, to nadal pozostają córami morza”, niekiedy zlewającej się w jedną całość – „słońce (...) zacerwieniło morze, tak samo jak Alpy Tyrolskie, a ziemia wydawała się odmładzać na naszych oczach i była piękna jak nadzieje...” (Krüdener 2017: 143, 152). Autorka wykorzystuje w opisach Włoch efekty kolorystyczne i dźwiękowe, posługuje się też intertekstami literackimi, by wymienić zawarte we wstępie odwołanie do *Pawła i Wirginii* de Saint-Pierre’a oraz słowa z powieści Chateaubrianda *René* o „poetyckim szesnastoletnim sercu” (Krüdener 2017: 101).

W oparciu o *Walerię* można stwierdzić, że Krüdener bliskie było metaforyczne ujmowanie podróży jako życia ludzkiego, również rozpowszechnione w literaturze tamtych czasów. Ślady takiego myślenia zawiera passus z pierwszego listu, w którym Gustaw opisuje niemieckie „ogromne lasy”, przywołujące mu na myśl miłe skojarzenie z rodzinnym krajem. Takie jak te urokliwe dni podróży porównuje on do „wystawnego przyjęcia”, a ich koniec – „tak jak koniec życia” – ma w sobie, w jego przekonaniu, „coś wzruszającego i uroczyściego” (Krüdener 2017: 105).

Wspomniany brak datowania poszczególnych zdarzeń we *Wspomnieniach o dzieciństwie i młodości* utrudnia, ale nie uniemożliwia osadzenia w czasie podróży Krüdener po Europie. Najszerzej zrelacjonowana jest w nich podróż prawdopodobnie z lat 1776–1777, prowadząca przez ziemie polskie i niemieckie, Niderlandy, Francję i Anglię. Krüdener pisze o sobie wtedy jako o dziesięcioletniej dziewczynce. Początek podróży przypadł na zimę: podczas przeprawy przez Niemen odmroziła sobie ręce, na co lekarstwem stało się nacieranie śniegiem. Ziemie polskie również zaliczyła zatem do krain o surowym klimacie. Wprawdzie we wspomnieniach zapisuje, że wraz z opuszczeniem Warszawy, przez którą będzie wracać też do Rygi, skończył się dla niej czas nieprzerwanych zabaw, to jednak również na dworach niemieckich, w Spa i w Londynie doświadczyła wielu przyjemności. W Weimarze widziała Johanna Wolfganga Goethego, w Anglii spotkała się z „panią de Staël, wówczas dziewczynką” w wieku niej samej, nie przypuszczając, że – jak pisze dalej – po latach staną się rywalkami na polu literackim (Krüdener 2000: 307). O Spa napisała, że zjechało się tu „pół Europy” (Krüdener 2000: 300). Czas wypełniały jej zarówno dziecięce zabawy, jak i nauka języka angielskiego, lektury, bynajmniej nieprzeznaczone dla dzieci, doskonalenie

się w sztuce deklamacyjnej i tanecznej. Do najbardziej urozmaiconych należał pobyt w Anglii, do najdłuższych – okres francuski. Z goszczeniem w Paryżu było podobnie jak z pobylem w rodzinnej Rydze: podróż ułożyła się w ciąg wyjazdów z tego miasta i powrotów do niego. Anglia przywitała pisarkę zadbanymi drogami i majestatyczną Tamizą, odwiedziła tu operę i parlament. O tej ostatniej wizycie napisała: „dziecko z obcego kraju (...) w centrum parlamentu, podczas gdy pozostali widzowie siedzieli na galerii, stanowiło dość niezwykły widok” (Krüdener 2000: 309). Opis pobytu w Anglii zakończyła słowami, którymi mogłaby podsumować całą podróż po Europie: „widziałam, jak na scenie wielkiego świata odgrywane były wszelkie możliwe role” (Krüdener 2000: 309).

Zakończenie

Z zaproponowanego omówienia „partii” podróżniczych *Walerii* oraz *Wspomnień o dzieciństwie i młodości* można wysnuć dwa wnioski, przyjmując za punkt wyjścia stwierdzenia ze wstępu do powieści.

Pierwszym jest metaforyczne nazwanie tytułowego Gustawa „cudzoziemcem w świecie” (Krüdener 2017: 102). Sugeruje ono jego wyobcowanie, inność, nieprzystosowanie do życia, a przynajmniej problemy adaptacyjne. Do samej Krüdener określenie to przystaje nie do końca. Jednym ze słów, którym autorka najczęściej opisuje samą siebie, jest próżność: od wczesnych lat życia czuła silną potrzebę wyróżniania się w towarzystwie, którą – z racji wysokiego statusu społecznego i materialnego, przynależności do elit społecznych oraz wrodzonych przymiotów intelektualnych i charakterologicznych – udało jej się łatwo zaspokoić. Skrępowania czy wyobcowania nie czuła ani w towarzystwie spotkanych w czasie podróży dyplomatów, ani przed obliczem koronowanych głów. Warto dodać, że wśród spotkanych przez Krüdener wysoko postawionych osób znaleźli się król Stanisław August Poniatowski i (prawdopodobnie) Stanisław Szcześnie (Feliks) Potocki, polski polityk o prorosyjskiej orientacji; obu poznajemy w sytuacji, gdy urządzili dziesięcioletniej przybyszce z Rygi bal dziecięcy (zob. Krüdener 2000: 299). Z drugiej strony jednak, Krüdener zdarzało się doświadczać samotności i wpadać w melancholię, doznawać zmiennych stanów emocjonalnych⁵. Pod tym względem wpisywała się w koloryt obyczajowo-mentalny swojej epoki i ten sam rys nadała bohaterom powieści. Z *Walerii* wynika, że autorka dopuszczała możliwość „samotności w towarzystwie”, otaczającej człowieka „taką masa przedmiotów, że nie może zająć się sobą” (Krüdener 2017: 119) Świat emocjonalny Krüdener jawi się więc jako „głęboki”, zabarwiony intensywnością, ale jednocześnie „szeroki”, wypełniony różnymi treściami, pisała ona o sobie: „krańcowa twardość łączyła się w mej duszy z największą miękkością” (Krüdener 2000: 285). We wspomnieniach przedstawiła siebie jako osobę pozostającą w ciągłym ruchu, stale w drodze, doświadczającą porioma-

⁵ Na ten temat autorka niniejszego artykułu wygłosiła referat pt. „*Niewyobrażalne dla tego, kto nie umie tak głęboko czuć...*” *Baronowa Barbara Juliane von Krüdener i jej świat emocjonalny* na międzynarodowej konferencji naukowej „Szkoly uczuć. Płeć w historycznych procesach kształtowania emocji”, zorganizowanej przez Komisję Historii Kobiet PAN (Warszawa, 23–24 czerwca 2022 r.).

nię, w tym samym kluczu – zmienności i płynności – zaprezentowała również swój świat emocjonalny.

Gdy pada słowo „cudzoziemiec”, myślimy przeważnie jednak o przynależności kogoś do narodu i państwa. Wspomniany „samotny Gustaw, cudzoziemiec w świecie” był Szwedem, a ludy Północy – jak czytamy we wstępie do *Walerii* – są „bardziej związane z przyrodą – dłużej ją obserwują i być może bardziej kochają” (Krüdener 2017: 102). We *Wspomnieniach o dzieciństwie i młodości* Krüdener zadeklarowała identyfikowanie się z zachodnim kręgiem kulturowym, uosabianym, w jej postrzeganiu, przez tradycję templariuszy. W tym kontekście warto przypomnieć określenia „rosyjski Europejczyk” i „rosyjski europeizm”, używane w odniesieniu do Rosjan – najczęściej Rosjan odbywających podróże po Europie w XVIII–XIX wieku – zdomowionych w świecie zachodnim, nieodczuwających obcości w nim, zdolnych do obiektywnej oceny świata za granicą (zob. Kuz'mina 2018; Kantor 2001). Powstaje pytanie, czy w świetle przytoczonej deklaracji można Krüdener rozpatrywać w kategoriach tej postawy, mającej w Rosji wybitnych przedstawicieli w osobach, dla przykładu, Nikołaja Karamzina czy Aleksandra Hercena? W odniesieniu do niej zasadne wydaje się zmodyfikowanie przywołanej formuły, oparcie jej na innym rozłożeniu akcentów: nie „rosyjska Europejka”, lecz „Europejka rosyjska”, czyli osoba o innej niż rosyjska narodowości, a – co za tym idzie – w znacznym stopniu o odmiennym od Rosjan zapleczu kulturowym, ale żyjąca w państwie rosyjskim.

Drugie sformułowanie ze wstępu do *Walerii* to zapowiedź autorki, że chce „wiernie oddać wszystkie (...) obrazy”, gdyż „nawet jeśli namiętności są takie same we wszystkich krajach, to sposób mówienia o nich jest inny, zawsze wyczuwa się w nim obyczaje i przyzwyczajenia danego ludu” (Krüdener 2017: 102). Wskazywanie różnic między poszczególnymi narodami, ich indywidualnych cech, rzeczywiście należy do celów, który stawia sobie pisarka. Jeden z przykładów – Szwedzi jako naród odczuwający szczególną więź z przyrodą – był już podany wcześniej. Oprócz niego można przywołać wiele innych, także na podstawie *Walerii*: czytamy tu o obawie Francuzów przed śmiesznością, zamiłowaniu Niemców do muzyki, o „nerwowych ludziach” we Włoszech, którzy „nazywają miłością wszystko, co porusza ich zmysły, i opadają z sił pośród tych stale ponawiających się przyjemności, które stępia powtarzalność” (zob. Krüdener 2017: 102, 114, 126). Zarówno jako powieściopisarka, jak i memuarystka Krüdener jawi się jako spostrzegawcza obserwatorka życia europejskiego i jego aktywna uczestniczka. Podróże wyostrzyły jej zdolności obserwacyjne i poszerzyły możliwości kontaktów w świecie. Zarówno do jej podróży, jak i do podróży bohaterów *Walerii* pasuje określenie „intelektualne”.

Życie towarzyskie i kulturalne arystokracji europejskiej na przełomie XVIII i XIX wieku, którego stałym składnikiem było podróżowanie, należy do tych zagadnień, do których rozpatrzenia spuścizna dokumentarna i literacka Krüdener stanowi cenny, barwny i wciąż niewyzyskany materiał. Odpowiedź na pytanie o powody sięgania dziś do jej pisarstwa zależy właśnie od podjętego problemu badawczego, którym równie dobrze jak teoria i praktyka podróżowania elit arystokratycznych może być – jeśli pozostać wśród zasygnalizowanych w niniejszym artykule – związek z pisarzami francuskimi (por. Efros 1939) czy wychowanie i seksualność (por. Belova 2007; Kostúhina 2017; Puškareva, Belova, Micúk 2021).

Bibliografia / References

- Belova, A.V. (2007). Russkaâ devuška-dvorânka: seksual'nost' i gendernaâ identičnost'. *Novyj istoričeskij vestnik*, 2(16): 3–18. (Online) <https://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-devushka-dvoryanka-seksualnost-i-gendernaya-identichnost-xviii-pervaya-polovina-xix-vv/viewer> (dostęp 26.07.2022) [Белова, А. В. (2007). Русская девушка-дворянка: сексуальность и гендерная идентичность. *Новый исторический вестник*, 2(16): 3–18, <https://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-devushka-dvoryanka-seksualnost-i-gendernaya-identichnost-xviii-pervaya-polovina-xix-vv/viewer> (доступ 26.07.2022)].
- Britannica (b.r.w.). (Online) <https://www.britannica.com/biography/Barbara-Juliane-Freifrau-von-Krüdener> (dostęp 26.07.2022).
- Ciostek, M. (2017). *Wstęp*. W: B.J. de Krüdener. *Waleria, czyli listy Gustawa de Linar do Ernesta de G...* Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego: 9–97.
- Dąbrowska, M. (2022). „*Niewyobrażalne dla tego, kto nie umie tak głęboko czuć...*” *Baronowa Barbara Juliane von Krüdener i jej świat emocjonalny*. Niepublikowany referat wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Szkoly uczuć. Płeć w historycznych procesach kształtowania emocji”, zorganizowanej przez Komisję Historii Kobiet PAN, Warszawa, 23–24 czerwca 2022 r. [Program: online, https://ihpan.edu.pl/wp-content/uploads/2022/06/Program_Schools-of-feelings.pdf (dostęp 27.07.2022)].
- Efros, A. (1939). Yuliâ Krüdener i francuzskie pisateli. Neizdannye piś'ma Bernardena de Sen-P'era, g-ži de Stał', Šatobrâna i Benžamena Konstana v krüdenerovskom arhive. *Литературное наследство*. Т. 33–34. Moskva: Izd-vo AN SSSR. (Online) http://old.old.imli.ru/litnasledstvo/Tom%2033-34/4_vol%2033-34_%D0%AE%D0%BB%D0%B8.pdf (dostęp 26.07.2022) [Эфрос, А. (1939). Юлия Крюденер и французские писатели. Неизданные письма Бернарден де Сен-Пьера, г-жи де Сталь, Шатобриана и Бенжамена Констан в крюденеровском архиве. *Литературное наследство*. Т. 33–34. Москва: Изд-во АН СССР. (Online) http://old.old.imli.ru/litnasledstvo/Tom%2033-34/4_vol%2033-34_%D0%AE%D0%BB%D0%B8.pdf (доступ 26.07.2022)].
- Eynard, Ch (1849). *Vie de Madame de Krüdener*. Paris: Cherbuliez.
- Golicyn, N.N. (1889). *Bibliografičeskij slovar' russkih pisatel'nic*. Sankt-Peterburg: Tipografiâ V.S. Balaševa [Голицын, Н.Н. (1889). *Библиографический словарь русских писательниц*. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева].
- Grečanaâ, E.P. (2000). *Û Krüdener i ego roman*. V: Krüdener, Û. *Valeri, ili Piś'ma Gustava de Linari Ernestu de G...* Perv. E.P. Grečanaâ. Moskva: Nauka: 316–391 [Гречаная, Е.П. (2000). Ю. Крюденер и ее роман. В: Крюденер, Ю. *Воспоминания о детстве и юности*. В: Крюденер, Ю. *Валери или письма Густава де Линара Эрнесту де Г.* Москва: Наука].
- Grečanaâ, E.P. (2010). *Kogda Rossiâ govorila po-francuzski: russkaâ literatura na francuzskom âzyke (XVIII – pervaâ polovina XIX veka)*. Moskva: Institut mirovoj literatury imeni A.M. Gor'kogo RAN [Гречаная, Е.П. (2010). *Когда Россия говорила по-французски: русская литература на французском языке: XVIII – первая половина XIX века*. Москва: Институт мировой литературы имени А.М. Горького РАН].
- Johnson, P. (1993). *Historia chrześcijanstwa*. Przekł. L. Engelking et al. Gdańsk: Wydawnictwo ATEXT.
- Kantor, V.K. (2001). *Russkij evropeec kak âvlenie kul'tury (filosofsko-istoričeskij analiz)*. Moskva: Izdatel'stvo Političeskaâ ênciklopediâ (ROSSPEEN) [Кантор, В.К. (2001). *Русский европеец как явление культуры (философско-исторический анализ)*. Москва: Издательство «Политическая энциклопедия» (РОССПЭН)].

- Knapton, E.J. (1939). *The lady of the Holy Alliance: the life of Julie de Krüdener*. New York: Columbia University Press.
- Kostúhina, M. (2017). *Zapiski kukly. Modnoe vospitanie v literature dlâ devic konca XVIII – načala XIX veka*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [Костюхина, М. (2017). *Записки куклы. Модное воспитание в литературе для девиц конца XVIII – начала XIX века*. Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Krüdener, Ū. (1804). Otryvok iz Valerii. *Patriot: Žurnal vospitaniâ, izdavaemyj Vladimirom Izmajlovym*. Т. 2, otd. 3, iún': 348–356 [Крюденер, Ю. (1804). Отрывок из Валерии. *Патриот: Журнал воспитания, издаваемый Владимиром Измайловым*. Т. 2, отд. 3, июнь: 348–356].
- Krüdener, Ū. (2000). *Vospominaniâ o detstve i únosti*. V: Krüdener, Ū. *Valeri, ili Pi's'ma Gustava de Linari Ernestu de G...* Perev. E.P. Grečanaâ. Moskva: Nauka: 277–314 [Крюденер, Ю. *Воспоминания о детстве и юности*. В: Крюденер, Ю. *Валери или письма Густава де Линара Эрнесту де Г.* Москва: Наука: 277–314].
- Krüdener, B.J. de (1822). *Walerya, czyli Listy Gustawa Linar, do Ernesta G****. Z dzieł baronowej *Kruedener*. Т. 1–2. Przekł. W. Malecka. Warszawa: [s.n].
- Krüdener, B.J. de (2017). *Waleria, czyli listy Gustawa de Linar do Ernesta de G...* Przekład, wstęp i opracowanie krytyczne M. Ciostek. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kuz'mina, M.D. (2018). *Russkij evropeizm v zerkale literatury. Ot drevnerusskikh hoždenij k „Bylomu i dumam” A. I. Gercena*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Rostok [Кузьмина, М.Д. (2018). *Русский европеизм в зеркале литературы. От древнерусских хождений к «Былому и думам» А. И. Герцена*. Санкт-Петербург: Издательство Росток].
- Ley, F. (1962). *Madame de Krüdener et son temps: 1764–1824*. Paris: Plon.
- Ley, F. (1867). *Bernardin de Saint-Pierre, Madame de Staël, Chateaubriand, Benjamin Constant et Madame de Krüdener*. Paris: Éditions Mouton.
- Mickiewicz, A. (1998). *Dzieła*. Т. 14 (*Listy*. Cz. 1: 1815–1829). Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Ponomarev, S.I. (1891). *Naši pisatel'nicy. Bibliografičeskij slovar' russkikh pisatel'nic, knâzâ N.N. Golicyna*. SPb. 1889, VI i 308. Sankt-Peterburg: Tipografiâ Imperatorskoj Akademii Nauk [Пономарев, С.И. (1891). *Наши писательницы. Библиографический словарь русских писательниц, князя Н.Н. Голицына*. СПб 1889, VI и 308. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук].
- Puchalska, I. (2007). *Mickiewicz i pani de Krüdener*. W: Cieśla-Korytowska, M. (Red.). *Archipelag porównañ. Szkice komparatystyczne*. Kraków: Universitas: 167–196.
- Puškareva, N., Belova, A.V., Micûk, N. (2021). *Smetaâ zaprety: očerki russkoj seksual'noj kul'tury XI–XX vekov*. Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie [Пушкарева, Н., Белова, А.В., Мицюк, Н. (2021). *Сметая запреты: очерки русской сексуальной культуры XI–XX веков*. Москва: Новое Литературное Обозрение].
- Struck, B. (2012). *Nie Zachód, nie Wschód. Francja i Polska w oczach niemieckich podróżnych w latach 1750–1850*. Przekł. Z. Owczarek, R. Zielnik Kołodzińska. Red. nauk. I. Kałkowski, B. Rutkowska. Warszawa: Wydawnictwo Neriton; Muzeum Historii Polski.
- Wolff, L. (2020). *Wynalezienie Europy Wschodniej. Mapa cywilizacji w dobie Oświecenia*. Przekł. T. Bieroń. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.